

ISSN 0235-3490

3 1992

АРХЕОЛОГІЯ

СТАТТІ.
ПУБЛІКАЦІЇ
АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ.
НОВІ ВІДКРИТТЯ
І ЗНАХІДКИ.
ДИСКУСІЇ.
ПАМ'ЯТЬ АРХЕОЛОГІЇ.
АРХЕОЛОГІЯ В СРСР
І ЗА РУБЕЖЕМ.
РЕЦЕНЗІЇ.
ОХОРОНА
ПАМ'ЯТОК
АРХЕОЛОГІЇ.
ХРОНІКА.

ОСНОВНИЙ СЮЖЕТ НА ПЕКТОРАЛІ З ТОВСТОЇ МОГИЛИ

М. В. Русяєва

Стаття присвячена новій інтерпретації головної сцени пекторалі у взаємозв'язку з історією і культурою Боспору, де вона була виготовлена.

Відповідно інтерпретації золотої пекторалі з Товстої Могили, її стилістики, різноманітних образів і мотивів, а особливо семантики сюжетів розроблено чимало концепцій і гіпотез, які назавжди увійшли до фонду наукових досліджень останньої третини нашого століття¹. Вони дають уявлення про неоднакове розуміння світогляду і життя скіфів-номадів у IV ст. до н. е. Така розбіжність поглядів дозволяє постійно звертатись до вивчення пекторалі, що також засвідчує її універсальність, неоднозначність і неабияке історико-культурне значення. В цій статті наводиться ще одне можливе тлумачення основної сцени прикраси.

Перш за все коротко проаналізуємо художні особливості зображень двох персонажів. Вони розміщені у центрі верхнього ярусу пекторалі і згідно тверджень багатьох дослідників шийють одяг з овечого хутра (рис. 1). За своїми розмірами фігурки майже ідентичні: у них порівняно короткий тулуб, однакові пропорції частин тіла. Деяка схожість спостерігається в оголеності торсів і в показі штанів, заправлених у м'які шкіряні чобітки. Проте чоловіки відрізняються один від одного не лише позами, а й зачісками, рисами обличчя.

Поза чоловіка, який стоїть навколішки, спокійна і врівноважена. Довгуваті пасма волосся зачесані назад і перев'язані широкою товстою стрічкою, що частково закриває зморшкуватий лоб. На потилиці вони передані окремими скуповдженими завитками. Детально подана коротка кучерява борода

Рис. 1. Основна сцена на пекторалі із кургану Товста Могила.

з невеликими вусами. Реалістично показані риси вилицюватого обличчя вже не дуже молодого чоловіка: довгий, ніби трохи скривлений ніс, запалі очі. Зовсім не виділена шия, її з усіх боків прикриває волосся й борода. На його губах грає ледь помітна хитрувата посмішка.

Друга фігурка більш напружена: чоловік присів на одне коліно, біля ноги лежить горит. Здається, що він у разі небезпеки може швидко піднятися і схопити свою зброю. Вказівний палець, направлений в бік іншого чоловіка, свідчить про те, що вони щось обговорюють. Довге волосся на його голові перевите локонами, над лобом — витончений кок з тоненьких кісок, вуса та борода охайно розчесані. Високий лоб перетинає неглибока поздовжня зморшка, проте він виглядає молодшим. Майстерно передані великі очі та широкий ніс.

Отже, це не геральдична сцена. Кожен з чоловіків наділений характерними, тільки йому притаманними рисами обличчя. Зачіска з товстою стрічкою, а також тип бороди у першого з них не властиві для зображень скіфів всіх соціальних рангів, відомих з витворів античної тореветики². При цьому слід розрізняти просту стрічку і діадему: це зовсім різні за своїм виглядом і значенням прикраси. У зачісці й бороді помітно, безперечно, елінський вплив. Стосовно нижньої частини одягу та взуття, то вони характерні не лише для скіфів. Навпаки ж, зачіска другого чоловіка і його борода дуже подібні до скіфських і сіндо-меотських.

У наукових працях зображення двох персонажів отримало різні тлумачення. В. А. Іллінська тлумачила цей сюжет як рядовий, де показані звичайні ремісники-общинники, які шиють одяг з овечої шкури³. Однак таке надто прозаїчне й просте пояснення сцени не було прийняте дослідниками пекторалі, як і роз'яснення А. П. Манцевич, яка відносила цей сюжет до кола фракійських виробів і вбачала в ньому виготовлення сорочки-панциря, що закінчувався лускатим бойовим поясом⁴. До деякої міри її підтримує Б. А. Шрамко. Він бачить тут воїнів після бою, які розглядають пробойну на панцирній сорочці⁵.

Головна роль в подальшому вивченні пекторалі приділялась семантичній інтерпретації. Вже в першій публікації Б. М. Мозолевський відзначав, що всі зображення на ній мали символічне значення⁶. Майже незалежно один від одного Б. М. Мозолевський, Д. С. Раєвський і Д. А. Мачинський звернулися саме до розшифрування змісту окремих сцен на пекторалі з точки зору міфології та релігії скіфських номадів. Згідно з таким підходом до всього сюжету, — хоч інтерпретація далеко не однозначна, — було висловлено і конкретне пояснення центральної композиції. Б. М. Мозолевський, пов'язуючи пектораль з культом і відносячи її до сакральних предметів царя-жерця, вважає, що майстри шиють одяг з овечої шкури до якогось свята, яке, звичайно, точно визначити важко⁷.

Д. А. Мачинський майже переконаний, що в цій сцені показано енареїв — нащадків знатних скіфських родів, які втратили свою чоловічу силу, присвятивши себе служінню Аргімпасі — Афродіті Уранії, а тому весь сюжет слід пов'язувати з її культом⁸. Останнє тлумачення піддав критиці Д. С. Раєвський⁹. Він розробив складну теоретичну концепцію з урахуванням структури пам'ятки і принципів її побудови. В результаті різноманітних співставлень структурних конфігурацій і методів їх вираження з образотворчими текстами в інших пам'ятках скіфської культури він дійшов висновку, що пектораль — це космограма, яка виражає ідею про світобудову як протиставлення — і просторово, і якісно, і функціонально — двох світів (прийдешнього і потойбічного). Автор також не виключає, що в головній сцені представлені скіфські міфологічні персонажі Пал і Нап (або Колаксай і Арпоксай), підтримуючи і точку зору Б. М. Мозолевського про відтворення якоїсь ритуальної дії, яка відбувалася в обумовлений календарний час або навіть відображає конкретний скіфський міф¹⁰.

Таким чином, різні вчені з власних уявлень і міркувань запропонували свої концепції і кожна з них дозволяє глибше проникнути в образотворчу суть і символіку пекторалі. Але чи значить це, що подальше дослідження такої унікальної пам'ятки завершене і на її розгляді треба поставити крапку?

На наш погляд, вона постійно привертатиме до себе увагу дослідників, незважаючи на те, якими б достовірними не здавались її інтерпретації і розшифрування окремих сюжетів.

Перш за все слід звернути увагу, що незважаючи на елінське походження пекторалі, вона переважно характеризується як пам'ятка скіфської (Індо-Іранської) міфології та релігії. Історичні умови і місце її виготовлення, світогляд майстра-еліна залишаються, найчастіше, поза увагою багатьох дослідників. Щоправда, Л. А. Лелеков і Д. С. Раєвський вважають, що творець пекторалі чудово розумів і був здатний адекватно виразити доступно для нього художньою мовою всю глибинну міфологічну семантику інокультурного сюжету¹¹. Заслугою Б. М. Мозолецького є спроба розглянути цей твір в аспекті скіфо-грецької культури. Безумовно, що питання боспорської і скіфської культури, які базуються на виробках античних торевтів з степових курганів, треба вивчати в їх взаємозв'язку.

Оскільки в кургані Велика Близниця на Тамані теж було виявлено схожу пектораль, варто коротко зупинитись на її призначенні і порівняльній характеристиці обох витворів мистецтва. Цей курган у IV ст. до н. е. був родовим некрополем знатної, можливо, сіндської чи герко-сіндської царської сім'ї¹². Пектораль знаходилась у похованні жінки з багатими золотими виробами і культовими теракотовими статуетками переважно першої чверті IV ст. до н. е. Ажурна прикраса відрізняється від пекторалі з Товстої Могили за розмірами і має тільки один фриз із зображенням овець та кіз, що пасуться серед маків. З боків композиції, як і на нижньому ярусі пекторалі з Товстої Могили, зображено гонитву собаки за зайцем. Але не тільки це зближує дані речі. Майже в одній манері пророблені завитки хутра на вівцях: кружальце з поглибленням всередині, а також поза козла, що припав на одне коліно. Каркас витвору складається з двох джгутів з вузькими поясками, які прикрашені овами; менші за розмірами, але до дрібниць схожі за конструкцією наконечники таманського нагрудника у вигляді левиних голівок. Відрізняються вони тільки за декором: на меншій пекторалі хвилеподібні завитки, а на більшій — квіти лотосів і рослинні розетки. Деталі доповнені різьбленням та зерну, рослини інкрустовані синьою емаллю.

Порівняльний аналіз в передачі тварин і рослин (конструктивних особливостей) показує, що пектораль з Товстої Могили була виконана дещо пізніше, імовірно, у другій чверті IV ст. до н. е.¹³. На це вказує, перш за все, примітивніша система кріплення фігурок на таманській прикрасі: кожна з них виготовлена окремо, майже як кругла скульптура і підтримується на звороті вертикальним стрижнем, який у свою чергу прикрашений квітами і маковими головками. Динаміка рухів тварин, їх пози більш застигли. Скоріш за все, таманська пектораль виготовлена майстром ще на початку творчої діяльності. З часом торевт удосконалив свою майстерність, глибше познайомився з навколишнім середовищем, вивчив звички та анатомію тварин і людей, у зв'язку з чим його вироби стали більш витонченими і життєвими. Високий художній рівень пекторалі з Товстої Могили свідчить про те, що вона була зроблена талановитим майстром уже в зрілому віці, коли він досконало освоїв мистецтво торевтики.

У цей час Боспорське царство знаходилося на етапі свого найвищого економічного і культурного розвитку¹⁴. При владі стояла негрецька династія Спартокідів, щодо етнічного походження яких існують різні гіпотези (фракійці, греки, греко-скіфи, скіфо-сіндо-меоти, представники місцевої знаті та ін.)¹⁵. Уже за ранніх Спартокідів (Сатира I і Левкона I) почалося територіальне розширення держави¹⁶. Були приєднані незалежні грецькі поліси, Сіндіка, а також багато земель, населених місцевими племенами.

Велика кількість різноманітних і водночас однакових за сюжетом і технікою виготовлення предметів розкоші, що походять з боспорських майстерень, безсумнівно, вказує на те, що між Скіфією й Боспором в цей час існували найтісніші і в основному мирні контакти. Боспор досяг значних успіхів у своєму розвитку завдяки широкій торгівлі хлібом, продуктами скотарства і рибою¹⁷. Економічний розквіт, розшарування боспорського суспільства на різні соціальні групи, велика роль варварської еліти при царсь-

1

2

Рис. 2. Монети із зображенням Сатира (1) і Атея (2).

кому дворі сприяли організації майстерень, в яких виготовлялись різні прикраси, золоті та срібні речі. Предмети розкоші завозились і з Афін, але, певно, цього було замало, щоб задовольнити всі потреби¹⁸. Тому боспорські царі запрошують до Пантікапея найкращих тореутів з Аттики, а можливо, і Фракії. Таким чином, на Боспорі вперше складається така ситуація, коли починається масове виробництво найрізноманітніших виробів із золота, срібла, бронзи, які в основному йдуть на потреби скіфської, боспорської і сіндо-метотської еліти.

Знаходження в жіночій могилі з Великої Близниці 28 аттичних теракотових статуєток, виготовлених в Афінах, які призначались для проведення спеціального ритуалу, дозволило більш-менш точно визначити, що похована за життя була жрицею. Відносно ж культу висловлені різні думки: Деметри і елевсінських божеств¹⁹, Афродіти²⁰, хтонічного Діоніса²¹. Однак знахідка свідчить не лише про синкретизм грецької релігії і давніх автохтонних традицій, зокрема діонісійської течії і місцевого аграрного культу великої богині, як вважає П. Александреску, але й елевсінських таїнств. Звичайно, золотий калаф жриці, прикрашений рельєфними фігурками менад і сатирів, може безпосередньо вказувати на діонісійський характер культу. Пряме відношення до нього мають і зображення тварин на пекторалі — вівці та кози, а також намисто з амулетами.

Ще глибше торкнутися цього питання дозволяють пантікапейські монети часів перших Спартокідів. До правління Сатира I належить введення нової символіки на монетах (голова барана, коня, фігура лева і, найцікавіше, голова бородатого Сатира), яка продовжувалась і в карбуванні інших Спартокідів²² (рис. 2, 1). На ці монети звертав увагу ще М. І. Ростовцев, вбачаючи в зображенні Сатира фракійське божество виробничих сил природи, яке було дуже близьке до Діоніса²³. В наш час прийнята точка зору А. М. Зографа. Він вважав, що введення голови цього божества в типологію пантікапейських монет збігається з кінцем правління Сатира I, який привів Боспор до розквіту. Тому цей тип, на думку А. М. Зографа, міг бути справжньою емблемою правителя, а не міста, і в ньому слід вбачати образ супутника Діоніса — сатира²⁴. Взагалі вражає те, що серед монет з античних міст Причорномор'я лише на пантікапейських монетах IV ст. до н. е. показано майже всіх тварин і міфологічних звіро- або птахоподібних істот, зображення яких водночас прикрашали безліч золотих предметів, що знайдені в боспорських і скіфських курганах.

Цілком можливо, що саме при Сатирі I набув сили діонісійський культ, до складу якого входили культу взаємозв'язаних з ним Сатира I і Пана. Символіка пантікапейських монет якраз вказує на надзвичайне значення такого синкретичного культу в державній політиці та ідеології Спартокідів. Постійне зображення на монетах саме голови Сатира може свідчити, що цар з таким же ім'ям, при якому розпочалися інтенсивні відносини з Афінами, ввів на

Боспорі державний культ Діоніса з проведенням навесні Великих Діонісій і Антестерій. Початком IV ст. до н. е. датується монументальна мармурова статуя Діоніса, яка була спеціально привезена в Пантікапеї з Афин²⁵. Святилище бога в цей час знаходилося у південній частині міста²⁶. Можливо, в Пантікапеї, як і в Афінах, влаштовувались пишні процесії на честь Діоніса і розігрувався священний шлюб бога з дружиною басилевса, а жрець-басилевс (архонт) виступав у його ролі²⁷. Саме до такого ритуалу могли бути виготовлені прикраси таманської цариці-жриці, наприкінці правління Сатира I чи на початку панування Левкона I. Ця жриця, певно, належала до царського роду.

405 р. в афінському театрі вперше була поставлена трагедія Евріпіда «Вакханки», в основу якої покладено міф про Діоніса. Автор відкрито уславлював бога, якого вшановували майже всі народи. «Всі варвари вже вшановують його»²⁸. Можливо, що Сатир I відвідав Афіни і бачив цю виставу, яка мала на нього великий вплив. Адже у своєму місті афіняни встановили стелу із зображенням боспорського царя, як подяку за торгівлю хлібом. Неодноразово в Афіни їздили не тільки торговці, але й послы, представники царського двору²⁹. «Вакханки» могли бути поставлені і в пантікапейському театрі.

Афінські купці довозили на Боспор величезну кількість червонофігурного посуду, серед якого чимало і з рельєфними позолоченими зображеннями³⁰. На більшості з них показано елевсінські і діонісійські таїнства, де був присутній і Діоніс. Навіть на відомій вазі з Пантікапея початку IV ст. до н. е., з відтворенням фідієвської скульптурної групи Посейдона і Афіни, вазописець зобразив Діоніса в накинутій на груди козячій чи овечій шкурі разом з ними, хоч бог не був показаний скульптором на західному фронтоні Парфенону³¹ (рис. 3). Складається враження, що цей вазопис був спрямований на пропагування аттичних містеріальних культів на Боспорі.

При розгляді головної сцени на пекторалі з Товстої Могили неодноразово підкреслювалась незвичність показу для скіфського способу життя не тільки напівоголених чоловіків, але й того дійства, яким вони займаються, сидячи один навпроти одного. «Лише культовим характером сцени на пекторалі можна пояснити оголеність основних її персонажів. О. Н. Шварц, В. К. Мальберг, Н. О. Онайко переконливо довели, що оголеність була зовсім не характерною для естетики речей із північнопричорноморських пам'яток», — кон-

Рис. 3. Діоніс, Афіна і Посейдон (деталь розпису пантікапейської вазы).

статує Б. М.Мозолевський³². Д. С. Раєвський також не знайшов конкретного визначення цих персонажів, бо свідчень давніх авторів, що якимось перекликаються із змістом цієї сцени, дійсно немає³³. Водночас не можна і так беззастережно вважати, що в руках двох чоловіків знаходиться овече хутро, з якого вони шиють якусь коротеньку «куртку». Його зображення порівняно з вівцями, що стоять поруч і на яких вовна досить реалістично показана кільцями, вказує, що перед нами може бути шкура і якоїсь іншої тварини. Якщо ж вона й овеча, то вже має спеціальну обробку.

Чоловіки скоріш за все не шиють, — адже шкура була знята з тварини з одним поздовжнім розрізом на животі, з відрізаною головою і задньою частиною, — і там, де знаходяться їх руки, зашивати нібито нічого. До того ж розташування їх пальців на хутрі не відповідає процесу шиття. Можливо, вони куйовдять вовну або прилаштовують мотузочки для того, щоб її можна було прикріпити на спину чи груди. Порівняльні виміри «сорочки» і тулубів чоловіків показують, що за довжиною вона мала ледь прикривати штани, а її рукава вузькі і короткі. Посередині і, певно, з лицьового боку шкура була розрізана. Хоч за розмірами «сорочка» підходить для кожного з чоловіків, але це ще не значить, що один з них мав її обов'язково одягати. В ритуальній процесії її можна було перекинути через плече, накинути на плечі, а то й повісити на статую бога (рис. 4).

Серед багатьох божеств, яким поклонялись різні за своїм етнічним походженням народності, є один культ, де завжди застосовувались без будь-якої таємничості шкура вівці, кози, оленя, бика чи пантери і обов'язковим було оголення хоча б верхньої частини тіла. Саме в діонісійських містеріях учасники одягали чи вішали на себе хутра цих тварин, прикрашали статуї Діоніса та його постійних супутників — сатирів, пана, силенів, що наділялись атрибутами тварин, — довгою шерстю, козячими або кінськими хвостами, в обря-

Рис. 4. Зображення менад у шкурах тварин на розписних вазах V – IV ст. до н. е. (1, 2), ритуальна сцена біля статуї Діоніса (розпис на стемності V ст. до н. е. (3).

Рис. 5. Діоніс (деталь розпису аттичної червонофігурної амфори кінця VI ст. до н. е. (1), Сатир і Менада (деталь розпису червонофігурної пеліки 430 – 420 рр. до н. е. (2).

дах і на сцені виступали у волохатому вбранні³⁴. На червонофігурних посудинах V – IV ст. до н. е. сатири і Діоніс нерідко зображувались з хутрами перелічених тварин на грудях, спині або накинутими на плечі (рис. 5). В Афінах стояла статуя оголеного Пана з шкурою на плечах³⁵. Афінські вазописці також показували культові сцени, де Діоніса у вигляді маски, прив'язаної до дерева чи стовпа, вбирали у різний одяг, прикрашали вінками й приносили дарунки³⁶ (рис. 4, 3). Цей ритуал зберігався і в культі Діоніса-Сабазія, про що свідчать рельєфні зображення на кам'яних вотивних плитках з Фракії³⁷.

Міфологічні мандрівки Діоніса по різних країнах (Єгипет, Сирія, Фракія, Фрігія, Лідія, Персія, Еллада)³⁸ наклали на його культ і образ складні синкретичні риси, що зробило бога близьким не тільки грекам, але й багатьом іншим народам. Розмаїття відтінків діонісійського культу, зооморфне минуле Діоніса, його перетворення з однієї тварини в іншу, уявлення про нього як про коня, козла, оленя, бика, лева чи пантеру і, насамперед, як про вмираючого і воскресаючого бога, могли бути близькі і всім тим племенам, які були тісно зв'язані з Боспором. Культ Діоніса набрав сили при Спартокідах ще й тому, що вони мали спорідненість з фракійцями, звідкіля походили Орфей і Діоніс³⁹.

Виходячи з такого розуміння всієї історико-культурної ситуації, що склалася на Боспорі, коли було зроблено пектораль з Товстої Могили і поховано її власника, ми допускаємо, що в центральному зображенні треба вбачати двох правителів — боспорського і скіфського — перед проведенням в Пантікапеї Великих Діонісій і містеріальних таїнств⁴⁰, які б мали скріпити мирну угоду. Їх високий соціальний ранг підкреслюється не лише розташуванням в центрі такого унікального і дорогого предмета, як пектораль, але й горитями із золотими обкладками і рельєфним зображенням на них. Царі перед святом, можливо, домовляються, що не будуть втручатися у справи один одного, а якщо потрібно, то допомагатимуть у військових операціях. На перший погляд, нібито побутові сцени верхнього ярусу можна вважати як скіфськими, так і боспоро-сіндо-скіфськими. Однак найголовніша риса суто життя номадів — доїння кобилиць, тобто основа основ побуту скіфів, що так добре описана Геродотом і пізнішими авторами⁴¹, як не дивно, на пекторалі не показана. Імовірно, що боспорці не перейняли у скіфів доїння кобилиць і виготовлення напоїв з цього молока⁴².

Спартокіди могли розпочати завойовницьку політику з метою розширення

кордонів своєї держави за рахунок території, яка була зайнята місцевим населенням за умови, що скіфські правителі не заважатимуть їм в цій діяльності. Таку експансійну політику щодо інших боспорських полісів розпочав ще Сатир I наприкінці V ст. до н. е., а продовжив його син Левкон I, який управляв Боспором майже сорок років⁴³. Саме цей правитель, який іменувався різними титулами (архонт, цар, династ, тиран), підкорив багато племен, в тому числі і східнокримських скіфів⁴⁴. У боспорських написах він називався «архонтом Боспору і Феодосії, царем сіндів, торевтів, дандареїв і псессів»⁴⁵. У першій половині IV ст. до н. е. за своєю територією Боспор був уже найбільшим (після сицилійської держави Діонісія) царством у грецькому світі⁴⁶. Із свідчень Поліена відомо, що Левкон I уклав мирний договір зі скіфами на початку свого правління і ті допомагали йому підкорити Феодосію⁴⁷.

Загальновідомо, що з кінця V ст. до 339 р. до н. е. у Скіфії правив Атея, імовірно, зі своїми співправителями — братами і синами, які володіли окремими басілеями⁴⁸. Політика Атея теж була скерована на зміцнення і територіальне розширення свого царства⁴⁹, а завойовницькі інтереси спрямовані в західному напрямку від Боспорської і Скіфської держави. Отже, Атею також важливо було забезпечити мир на східних кордонах, щоб мати *carte blanche* для влаштування своїх внутрішніх справ і підготовки експансії в західні землі⁵⁰. Саме за царювання Атея і його співправителів скіфська еліта «озолотилась» за рахунок боспорських виробів. У багатьох випадках сюжети на них були направлені на елінізацію скіфської аристократії, що, певно, входило в ідеологічні наміри боспорців. При цьому можна також припустити, що царі найбільших у Східній Європі держав (Македонія, Фракія, Скіфія, Боспор) були особисто знайомі, а, можливо, мали і родинно-дружні відносини, які, зрозуміло, час від часу порушувались.

Військово-полічну рівність двох чоловіків на пекторалі майстер підкреслив ідентичністю одягу і зброї. Проте стрічка на голові одного з них, судячи за товщиною і поздовжніми смугами, вовняна, може вказувати на те, що він уже пройшов містеріальне посвячення. Його елінізована зачіска, детально прорисоване обличчя з трохи кривуватим носом, мішками під очима та зморшкуватим лобом, можливо, передають до деякої міри портретну схожість з Левконом I⁵¹. Цей правитель був, імовірно, старшим за Атея, який прожив більше 90 років і загинув на вісім-десять років пізніше. Про те, що Левкон I теж прожив довго, свідчать дані про його онуку Акію, котра вийшла заміж ще за його життя, а також зображення його трьох бородатих синів у зрілому віці на рельєфі з афінським декретом, виданим одразу після смерті батька⁵².

Другим великим царем, якого можна було показати поряд з боспорським за одним заняттям, що не принижувало його гідності, був скіфський, можливо, навіть Атея. На це вказує до деякої міри схожість з ним на монеті, де цар зображений у такому ж одязі з подібним горитом (рис. 2, 2). Дещо видовжене бородате обличчя з високим лобом, прямим носом і глибоко посадженими очима, довгою зачіскою з коком на лобі і укороченим тулубом споріднюють цей образ з чоловіком на пекторалі, хоча тут він молодший⁵³. Варто звернути увагу на тип зачіски з коком. Ця її своєрідна риса була притаманна не для всіх зображень скіфів. Подібна зачіска спостерігається у скіфів на вазі та інших виробках з Куль-Оби, на золотих бляшках з сидячою богинею перед дзеркалом, на ритоні з кургану Солоха. Можливо, в ній варто вбачати якісь соціальні, етноплеменні, родові чи, швидше, ритуально-культурні ознаки⁵⁴.

У кожному випадку при дворах монархів були свої звичаї і особливості у відправленні культу Діоніса. Проте стрічка, овчина чи інша шкура, вино і жертвоприношення відігравали в них головну роль. Відоме посвячення Піфагора у таїнства хтонічного Діоніса: «Вдень він був розпростертий на морському березі, а вночі — на річковому, маючи на голові пов'язки з вовни чорного барана. А в так звану Ідейську печеру він зайшов у чорній овчині і провів там встановлені тричі дев'ять днів»⁵⁵. Взагалі вовна у будь-якому стані

і вигляді була одним з невід'ємних атрибутів діонісійського культу, застосовувалась в ньому і зброя⁵⁶.

При царських дворах під час свят набули поширення бенкети, на яких виконувались: символічні ритуали і танці зі зброєю, роздача дарунків; вирішувались і державні справи, укладались династійні шлюби. Боспорські царі і аристократія за допомогою релігійних ритуалів залучали на свій бік варварських вождів і їх оточення. Поширення серед елітарного жіноцтва Скіфії головних уборів із зображенням менад, подібних до таманської з Великої Близниці, теж було пов'язано з пропагуванням в їх середовищі діонісійського культу⁵⁷.

Про те, що власник пекторалі мав якесь відношення до нього, вказують і інші речі з його поховання. Їх, певно, було б більше, якби не пограбування. Привертає увагу зображення на його парадному мечі, який швидко символізував владу, ніж входить до спорядження воїна, як і булава⁵⁸. На окутті руків'я меча показано сидячого Пана із заячим ціпком в оточенні двох козлів. Є. В. Черненко проаналізував образ цього супутника Діоніса в античному мистецтві і вказав на його унікальність на території Північного Причорномор'я⁵⁹. Як і сатир, Пан — міксантропоморфне, волохате, козлоноге божество стад, полів і лісів, у класичний час — помічник в битвах, а в орфічній філософії — всеоб'єднуючий, подібно до Діоніса, бог⁶⁰.

Ціпком можливо, що таке окуття із зображенням Пана було подароване скіфському царю одночасно з пектораллю, бо воно за своїми стилістичними ознаками і художнім рівнем відрізняється від зображень на піхвах цього ж меча⁶¹. Б. М. Мозолевський має рацію в тому, що окуття могло бути виготовлене в Афінах⁶². Левкон I отримував багато дарунків від афінських правителів за хліб, який безперерійно постачався з Боспору в Аттику⁶³. В свою чергу боспорським царям доводилось нерідко відкуповуватись від сусідніх царів дорогими дарунками⁶⁴.

В кургані Товста Могила були знайдені також інші речі, які можна зв'язати з діонісіємством: круглі оздобі із зображенням, можливо, голови юного Діоніса зі стрічкою на лобі; бляшки з рогатим грифоном з бичачою чи баранячою головою; підвіски з менадою на пантері чи грифоні⁶⁵. Мініатюрний, спеціально виготовлений посуд для вина в похованні дитини мав ритуальне призначення. Оскільки дитина відіграла значну роль в діонісійських таїнствах, можливо, вона теж мала якесь відношення до них. Автор розкопок Товстої Могили відзначає, що такого типу поховання є поки що єдиним у Скіфії⁶⁶.

Судячи з усього, діонісійська релігія в різних аспектах знайшла глибокий відгук у всіх сферах життя боспорців, які намагались поширити її серед сусідніх народів. Як і в Аттиці, Діоніс пов'язувався з елевсінськими містеріями та культом Аполлона. Через ці таїнства людина бачила себе духовно з'єднаною з богом, уявляла себе божеством⁶⁷. Саме така релігія могла спровокувати Сатира I вважати себе подібним до однойменного супутника Діоніса і карбувати його образи на монетах. Нічого не відомо про те, чи було його та Левкона I проголошено богами. Проте Перісада I — онука Сатира I (сина Левкона I) боспорці визнали богом⁶⁸. Левкон продовжував політику свого батька як у відношенні звеличення держави, так і ще більшого розширення діонісійського культу, що не виключає того, що він теж співставляв себе з божеством, як і Котіс I у Фракії з сином Аполлона. Саме такий синкретичний культ, в який можна було вписати і вірування етнічних племен, став найвигіднішим у державній політиці Спартокідів для зближення зі скіфською і сіндською аристократією.

Найвищого рівня елінізації зазнало скіфське царство за Атея, що в свою чергу вказує на те, що він сам доброзичливо ставився до елінської культури і не забороняв користуватися речами та прикрасами навіть з чисто грецькими сюжетами⁶⁹. Багато наведених Б. М. Мозолевським даних свідчать про те, що власник пекторалі належав до найвищих верств суспільства, «кількість покладених з небжичком коней і абсолютна вага витраченого на його поховання золота (не враховуючи пограбованого! — М. Р.) виділяють Товсту Могилу серед рівнозначних пам'яток, а масштаб людських жертвоприношень

ставити її в один ряд з найвизначнішими пам'ятками Скіфії, що належали її верховним царям... Щонайбільше тут може йтися про поховання одного з найвидатніших і, можливо, найвпливовіших діячів Скіфії IV ст. до н. е., конкретний характер діяльності якого, як і саме ім'я, залишиться, імовірно, на завжди невідомим»⁷⁰.

Тут доречно сказати, що, якщо в Товстій Могили було поховано Атея або його найближчого співправителя, які загинули в боротьбі з Філіппом у 339 р. до н. е., то поразка царя, його смерть і загибель багатьох скіфів, яких він повів на війну в далекий край, їх довге перевезення (у всякому разі хоч царів), виснаження населення війнами, могли зняти ореол слави з небіжчика. Його поховали з усією можливою розкішшю, проте насипати високий курган над його могилою у скіфів не було змоги або й бажання.

Запропонована гіпотеза щодо інтерпретації основного сюжету, зрозуміло, не претендує на остаточне вирішення цього питання. Але якщо на пекторалі дійсно зображено двох правителів, один з яких уже прийняв посвячення, а другий готується до цього і цим актом вони скріплюють свою дружбу і мирні взаємовідносини між двома державами, то і всі інші сцени на пекторалі можна пов'язати з діонісійством. У такому випадку методика структурної інтерпретації Д. С. Раєвського має великий сенс і допоможе несуперечливо поєднати весь сюжет із синкретичним культом Діоніса і загальною політикою двох династій, як володарів царств, проте це вже тема окремої роботи. Вся композиція пекторалі універсальна, глибоко синкретична і її треба вивчати в синтезі з боспорською культурою IV ст. до н. е.

Примітки

¹ Мозолевський Б. М. Товста Могила.— К., 1979.— С. 213—226; Мачинский Д. А. Пектораль из Толстой Могилы и великие женские божества Скифии// Культура Востока. Древность и раннее средневековье.— 1978.— С. 130 та наст.; Раевский Д. С. Из области скифской космологии (опыт семантической интерпретации пекторали из Толстой Могилы)// ВДИ.— 1978.— №3.— 115—134; Раевский Д. С. Модель мира скифской культуры.— М., 1985.— С. 181—203; Бессонова С. С. Религиозные представления скифов.— К., 1983.— С. 72.

² Renate Rolle. Haar- und Barttracht der Skythen// Gold der Steppe Archäologie der Ukraine.— Schleswig, 1991.— S. 115—119.— Abb. 2, 1—2.

³ Іллінська В. А. Зображення ремісників на античних виробах з Північного Причорномор'я// Археологія.— 1976.— №20.— С. 32.

⁴ Манцевич А. П. Изображение «скифов» в ювелирном искусстве античной эпохи// Archeologia.— 1975.— XXVI.— С. 14; Манцевич А. П. Золотой нагрудник из Толстой Могилы// Thracia. V. Problemes ethno-cultures de la Thrace Antique.— Serdicae, 1980.— С. 105.

⁵ Шрамко Б. А. К вопросу о некоторых источниках изучения скифского ремесла// Вестник Харьковского университета.— 1983.— №238.— С. 123.

⁶ Мозолевський Б. М. Товста Могила — видатна пам'ятка Скіфії// Археологія.— 1972.— № 5.— С. 77.

⁷ Мозолевський Б. М. Товста Могила.— С. 219, 225, 226.

⁸ Мачинский Д. А. Указ. соч.— С. 144—146.

⁹ Раевский Д. С. Модель...— С. 187—200.

¹⁰ Там же.— С. 196, 200.

¹¹ Лелеков Л. А., Раевский Д. С. Инокультурный миф в греческой изобразительной традиции// Жизнь мифа в античности. Матер. науч. конф.— М., 1985.— Вып. XVIII.— Часть 1.— С. 223.

¹² Ростовцев М. И. Скифия и Боспор.— М., 1925.— С. 371 та наст.; Грач Н. Л. Терракотовые статуэтки из кургана Большая Близница// САИ.— 1974.— Вып. Г—11.— С. 36, 37.

¹³ Б. М. Мозолевський датує її першою чвертю або рубезем першої і другої чверті IV ст. до н. е., а курган серединою — початком третьої чверті цього століття (Див.: Мозолевський Б. М. Товста Могила.— С. 213—217, 229); А. Ю. Алексеев датує його в межах 350/340—320 рр. (Див.: Алексеев А. Ю. Хронография Скифии второй половины IV в. до н. э.// Археологический сборник.— 1987.— №28.— С. 41 та наст.).

¹⁴ Гайдукевич В. Ф. История античных городов Северного Причерноморья// АГСП.— 1955.— С. 102, 103; Желебев С. А. Экономическое развитие Боспорского государства// Северное Причерноморье.— М., 1953.— С. 129; Шелов Д. Б. История античных государств Северного Причерноморья// Археологія СССР.— М., 1984.— С. 13, 14; Шелов-Коведяев Ф. В. История

Боспора в VI – IV вв. до н. э. // Древнейшие государства на территории СССР. — М., 1985. — С. 82 – 170.

¹⁵ *Ми приймаємо точку зору Ю. Г. Виноградова та Ф. В. Шелова-Коведяєва, що Спарток (засновник династії) мав фракійське походження (Див.: Виноградов Ю. Г. Полис в Северном Причерноморье // Античная Греция. — М., 1983. — С. 418; Шелов-Коведяев Ф. В. Указ. соч. — С. 83).*

¹⁶ *За різними даними правління Сатира I відноситься до 403 – 389/390 рр., а його сина Левкона I до 389/390 – 349/351 рр. до н. е. (Див.: Шелов-Коведяев Ф. В. Указ. соч. — С. 89; Яйленко В. П. Ольвия и Боспор в эллинистическую эпоху // Эллинизм. — М., 1990. — С. 286).*

¹⁷ *Шелов-Коведяев Ф. В. Указ. соч. — С. 140.*

¹⁸ *Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство. — М.-Л., 1949. — С. 118 – 131.*

¹⁹ *Передольская А. А. Терракоты из кургана Большая Близица и гомеровский гимн Деметре // ТГЭ. — 1962. — Т. 7. — С. 46 – 91.*

²⁰ *Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство. — С. 214.*

²¹ *Alexandrescu P. Le Symbolisme funeraire dans une tombe de la peninsula de Taman // Studii Clasice. — 1966. — VIII. — P. 75 та наст.*

²² *Зограф А. Н. Античные монеты // МИА. — 1951. — №16. — Табл. XI. — С. 171; Шелов Д. Б. Монетное дело Боспора VI – II вв. до н. э. — М., 1956. — С. 97, сл.; Анохин В. А. Монетное дело Боспора. — К., 1986. — С. 29, 30.*

²³ *Ростовцев М. И. Эллинизм и иранство на юге России. — М., 1918. — С. 117.*

²⁴ *Зограф А. Н. Указ. соч. — С. 170, 171.*

²⁵ *Соколов Г. И. Северное Причерноморье. — Л., 1973. — №16.*

²⁶ *Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство. — С. 161.*

²⁷ *Aristot. Rep. — Athen. III, 3.*

²⁸ *Eurip. Vascch. — 482.*

²⁹ *IG, II², 212.*

³⁰ *Paul E. Antike keramik. — Leipzig, 1982. — Taf. 26, 27; Schefold K. Die Kertscher Vasen. — В., Wilmersdorf, 1930. — Taf. 81, 90, 397, 414, 474, 529 і т. д.*

³¹ *Толстой Л., Кондаков Н. Классические древности Южной России. — Спб., 1889. — Вып. 1. — Рис. 108.*

³² *Мозолевський Б. М. Вказ. праця. — С. 224.*

³³ *Раевский Д. С. Модель... — С. 196, 197.*

³⁴ *Eurip. Vascch. — 618; 920 – 923; Мифы народов мира. — М., 1982. — Т. 11. — С. 415, 416, 434, 435.*

³⁵ *Reinach S. Repertoire de la Statua ire grecque et romaine. — Paris, 1897. — Vol. I. — P. 69.*

³⁶ *Финозенова С. И. Миф о Дионисе (по вазовым рисункам VI – V вв. до н. э.) // Жизнь мифа в античности. — М., 1988. — Ч. 1. — С. 126 – 139.*

³⁷ *Ростовцев М. И. Представление о монархической власти в Скифии и на Боспоре // ИАК. — 1913. — №49. — Рис. 5, 5; Мозолевський Б. М. Товста Могила. — Рис. 137; (автори помилково пов'язують зображення ритуалу з Мітрою).*

³⁸ *Apollod. — III, 5, 1; Eurip. Vascch. — 10 – 20.*

³⁹ *Фол. А. Указ. соч. — С. 59 та наст., 243 та наст.*

⁴⁰ *Саме на весняні Діонісії приходили в місто мешканці всіх околиць і запрошувались іноземці.*

⁴¹ *Herod. IV, 2; Sc. — P. 371.*

⁴² *До речі, у синдо-меотів, як і у боспорських греків, в скотарстві головне значення мало розведення короткорогих корів, овець, кіз і коней. Велика роль у чабануванні належала собаці. (Див.: Анфимов Н. В. Сельское хозяйство у синдов // История и культура античного мира. — М., 1977. — С. 10, 11).*

⁴³ *Зазначимо, що в цей же час фракійські династії розпочали розширення Одриської держави.*

⁴⁴ *Виноградов Ю. Г. Полис в Северном Причерноморье. — С. 408; Шелов-Коведяев Ф. В. Указ. соч. — С. 124 – 136.*

⁴⁵ *КБН, 6, 1037, 1038.*

⁴⁶ *Шелов-Коведяев Ф. В. Указ. соч. — С. 139.*

⁴⁷ *Там же. — С. 135.*

⁴⁸ *Алексеев А. Ю. Указ. соч. — С. 38 – 41.*

⁴⁹ *Граков Б. Н. Скифы. — М., 1971. — С. 40; Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Общий очерк Скифии // Археология Украинской ССР. — К., 1986. — С. 53.*

⁵⁰ *Шелов-Коведяев Ф. В. Указ. соч. — С. 147.*

⁵¹ Виникнення портретної пластики в грецькому мистецтві відноситься до початку V ст. до н. е. (Див.: Вальдгауэр О. Ф. Этюды по истории античного портрета// Ежегодник российского института изобразительных искусств.— 1922.— Ч. 1.— С. 4).

⁵² Фармаковский Б. В. Боспорські Спартокіди в атенському різьбярстві// Ювілейн. збірник на пошану акад. Д. І. Багалія.— К., 1927.— С. 1133 та наст.; IG, I, 212; КВН, 1037; Яйленко В. П. Указ. соч.— С. 286.— Прим. 104, 106.

⁵³ В. О. Анохін датує ці монети 364–345 рр. до н. е. (Див.: Анохин В. А. Монеты скифского царя Атея// Нумизматика и сфрагистика.— 1965.— Вып. 2.— С. 3–40; Анохин В. А. Еще о монетах Атея// Скифские древности.— К., 1973.— С. 24, 25).

⁵⁴ Цікаво, що на лобі Сатира на пантікапейських монетах ставилась шишка пінії, яка згодом була замінена коком з волосся. (Див.: Анохин В. А. Монеты...— Табл.3, 4).

⁵⁵ *Porphyr Vit. Ryth.*— 17.

⁵⁶ *Clement. Alex. Protr.*— 2–18; Лосев Ф. А. Античная мифология.— М., 1956.— С. 166; Євріпід описав бога і як визначного воїна (Див.: *Eurip. Vass.*— 300–310).

⁵⁷ Рябова В. А. Женское погребение из кургана Денисова Могила// Памятники древних культур Северного Причерноморья.— К., 1979.— С. 47–51.

⁵⁸ Мозолевський Б. М. Товста Могила.— С. 178.

⁵⁹ Черненко Е. В. Оружие из Толстой Могилы// Скифский мир.— 1975.— С. 158. Окрім його аналогій, можна навести ще майже ідентичне зображення Пана на червонофігурній посудині першої половини IV ст. до н. е. з Пантікапея (див.: Paul E. Op. cit.— Taf. 27).

⁶⁰ Нутп. Огр.— XI; Мифы народов мира.— Т. 2.— С. 279, 280. На Боспорі теж, певно, було запроваджено його культ. М. М. Кобиліна навела ряд даних, які свідчать про те, що протягом кількох століть Пан шанувався боспорцями (Див.: Кобылина М. М. Пан на надгробной плите из Фанагории// СА.— 1973.— №3.— С. 174–182). Цікаво, що фігурка Пана зображена і на поховальній стелі юнака з Фанагорії, за головою якого підвішений горит.

⁶¹ Черненко Е. В. Указ. соч.— С. 163.

⁶² Мозолевський Б. М. Товста Могила.— С. 179.

⁶³ *Demosph. Orat.*— Sc.— P. 364–366; IG, II², 212.

⁶⁴ Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство.— С. 60.

⁶⁵ Мозолевський Б. М. Товста Могила.— С. 38.— Рис. 22, 1, 2; 134.

⁶⁶ Там же.— С. 110–112. На головних уборах з Великої Близниці зображено Діоніса-дитину з дзеркалом чи тимпаном і менаду, яка сидить на грифоні.

⁶⁷ Лосев Ф. А. Античная мифология.— С. 144 сл.

⁶⁸ *Strabo.*— VII, 4, 4.

⁶⁹ Про це свідчать і зображення на монетах Атея.

⁷⁰ Мозолевський Б. М. Вказ. праця.— С. 230.

М. В. Русяева

ОСНОВНОЙ СЮЖЕТ НА ПЕКТОРАЛИ ИЗ ТОЛСТОЙ МОГИЛЫ

В статье дается новая интерпретация двух центральных мужских фигур на золотой пекторали из Толстой Могилы. Рассмотрены разнообразные точки зрения ученых относительно их семантического значения. Приводятся доказательства их связи с дионисийским культом на Боспоре. Сравнительно-стилистический анализ двух персонажей, сопоставление пекторалей из Большой Близницы и Толстой Могилы, широкое применение шкуры в дионисийских ритуалах, существование тесных контактов между боспорскими царями и Скифией в 1-й половине IV в. до н. э. и ряд других данных позволяют считать, что на пекторали из кургана Толстая Могила изображены два царя: боспорский и скифский — возможно, Левкон I и Атея или его соправитель перед посвящением последнего в дионисийские таинства.

М. В. Русяева

THE MAIN SUBJECT OF THE SCENE ON THE PECTORAL FROM THE TOLSTAYA MOGIŁA («THICK GRAVE») BURIAL MOUND

The article presents the new interpretation of two central male figures on the gold pectoral from the Tolstaya Mogila (Thick Grave) burial mound. Expositions of various scholars

concerning their semantic meaning are considered. Evidence is furnished to demonstrate their connection to the Dionysus cult on Bosphorus. The comparative stylistic analysis of the characters, the comparison of pectorals from the Bolshaya Bliznitsa and Tolstaya Mogila burial mounds, wide use of skin in Dionysus rituals, close contacts existed between Bosphorus kings and Scythia in the I half of the IV century B.C.— these and some other data enable us to consider the two kings depicted on the pectoral from the Tolstaya Mogila burial mound to be the Bosphorus king and the Scythian king — maybe, Levkon I and Athey or his co-ruler before initiating the latter to the Dionysus sacraments.

Одержано 12.08.91

ПРИРОДНО — ГОСПОДАРСЬКИЙ АСПЕКТ ЗАСЕЛЕННЯ БАСЕЙНУ Р. ТЕТЕРІВ У СЕРЕДНЬОВІЧНІ ЧАСИ

А. П. Томашевський

У статті аналізується система заселення басейну р. Тетерів у слов'яно-руський час, простежується динаміка і особливості розселення на різних рівнях і етапах. Досліджується взаємозв'язок умов екологічного середовища розвитку господарських форм і системи заселення мешканців регіону.

Метою даної роботи є спроба виявити і простежити закономірності та особливості слов'яно-руського заселення басейну р. Тетерів. Історико-археологічна характеристика басейну Тетерева і його географічні особливості дозволяють розглядати цей регіон як еталонний для дослідження всієї Східної Волини. Зауважимо, що пропонований аналіз не претендує на вичерпність, зважаючи хоч би на різні ступінь і характер дослідженості мікрорегіонів і окремих пам'яток. Проте нам здається, що вже на сучасному рівні джерелознавчої бази і методичної розробки пропонованої проблематики можливо окреслити основні риси в розвитку як системи заселення, так і її окремих чинників.

Застосування комплексного підходу та мікрорегіональні методики відкривають перспективи в дослідженні зв'язків між системою заселення, демографічним потенціалом, розвитком природного середовища та господарським освоєнням території в їх динаміці. Басейн Верхнього та Середнього Тетерева як еталон обрано не випадково, це зумовлено деякими важливими обставинами, а саме:

1) високим ступенем археологічної та географічної дослідженості регіону, наявність 100 пам'яток (статистична коректність);

2) наявністю незаперечної етнокультурної традиції слов'янського населення з VI до середини XIII ст. н. е.;

3) відсутністю на сьогодні визначеного попереднього населення на цій території у першій половині I тис. н. е.;

4) контрастністю, мозаїчністю та типовістю природних умов регіону;

5) слабким впливом зовнішньополітичних обставин на населення даної території в обумовлений час;

б) можливістю комплексно дослідити басейн ріки, який може розцінюватися як племінна територія¹, що входила до складу древлянського племінного союзу, а потім до складу Київської землі давньоруського періоду.

Аналіз охоплює період (VI – XIII ст.), що підрозділяється на декілька